

TURYSTYKA NA LEŚNYCH OBSZARACH NATURA 2000

Ewa Referowska-Chodak

Streszczenie

Dużą część powierzchni obszarów Natura 2000 w Polsce zajmują lasy. Jest to środowisko przyrodnicze, które przyciągało i będzie przyciągać wiele osób szukających bliskiego kontaktu z naturą. Jednak turystyka na obszarach chronionych – poza oczywistymi korzyściami dla wypoczywających – może przynosić liczne zagrożenia dla przyrody. Istnieją zapisy w unijnym i polskim prawie, które mają ten negatywny wpływ turystyki ograniczyć. Są także (przedstawione w artykule) propozycje różnych rozwiązań technicznych, które powinny ułatwić to zadanie. Jednak wydaje się, że najważniejszym działaniem powinno być propagowanie bezpiecznego dla przyrody modelu ekoturystyki oraz szerokie uświadamianie społeczeństwu potrzeby poszanowania przyrody.

Słowa kluczowe: Natura 2000, lasy, turystyka, konflikty, ochrona przyrody

TOURISM WITHIN THE FOREST AREAS NATURA 2000

Abstract

Forests occupy an important part of Natura 2000 area in Poland. They are a natural habitat, which attracted and will attract a lot of people looking for a close contact with nature. But tourism within protected areas – apart from evident benefits for people – can be the source of many dangers for nature. There are some regulations both in European and Polish laws, which are to limit this negative influence of tourism. There are also some propositions (described in this issue) of various technical solutions, which should facilitate this task. It seems however, that the most important thing to do is to encourage a nature' safe model of ecotourism and inform all the society about the need to respect the nature.

Key words: Natura 2000, forests, tourism, conflicts, nature protection

Wstęp

Ostatnie pół wieku charakteryzuje się dynamicznym rozwojem turystyki, rozumianej jako indywidualna lub zbiorowa forma czynnego wypoczynku, połączona z celami poznawczymi i/lub elementami sportu (Symonides 2008). Szczególnie chętnie odwiedzany przez ludzi środowiskiem przyrodniczym są lasy, z którymi człowiek – w naszej strefie klimatycznej – związany jest od początków swojego istnienia. Zatem jest to naturalny odruch, że „ciągnie człowieka do lasu”.

W Polsce lesistość, czyli stosunek procentowy powierzchni lasów do ogólnej powierzchni geograficznej kraju, wynosi prawie 29%. W znakomitej większości (78%) są to tereny zarządzane przez Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe (dalej LP), w mniejszym stopniu (18%) – lasy prywatne, w stosunkowo małym – lasy w parkach narodowych (2%) oraz lasy pozostałej własności (2%) (Leśnictwo 2008). Z punktu widzenia dostępności i atrakcyjności dla turystów, największe znaczenie mają lasy w parkach narodowych oraz LP.

Cała powierzchnia parków narodowych oraz ok. 1/3 powierzchni LP zostało włączonych do Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000. Jest to czynnik, który zapewne będzie miał duże zna-

czenie w rozwoju tych regionów, szczególnie pod względem użytkowania turystycznego i kształtowania na jego podstawie dochodów lokalnych społeczności i inwestorów (Tworki i Cierlik 2003, Sieć... 2004). Wymaga to wypracowania odpowiednich rozwiązań, które pozwolą uniknąć konfliktów na styku ochrony przyrody z jej użytkowaniem.

Zagrożenia wynikające z rozwoju turystyki

Niezależnie czy mówimy o obszarach chronionych, czy „zwykłych” lasach, turystyka i rekreacja przynoszą szereg zagrożeń dla przyrody – zarówno środowiska abiotycznego, jak i związanej z nim biocenozy (np. Denisiuk red. 1993, Denisiuk 2003, Kapuściński 2003).

Zaśmiecanie lasu – oprócz oczywistego obniżenia walorów wizualnych danego terenu – przynosi szereg zagrożeń dla środowiska (skażenie) oraz dla zwierząt, szczególnie tych drobniejszych, dla których pozostawione puszki czy butelki mogą stanowić śmiertelną pułapkę.

Nadmierne rozdeptywanie czy rozjeżdżanie szlaków turystycznych może doprowadzić do zniszczenia pokrywy glebowej i uruchomienia procesów erozyjnych.

Można też spotkać się ze świadomym negatywnym działaniem ludzi w postaci niszczenia roślin (zrywania efektywnych, nieraz chronionych roślin runa, łamania gałęzi czy całych krzewów/drzewek), a także hałasowania i płoszenia zwierząt. Na zrywanie narażone są „naturalne” gatunki roślin takie, jak np. obuwik pospolity (Kucharczyk 2004). Płoszenie zwierząt jest szczególnie niebezpieczne w okresie lęgowym, zwłaszcza w stosunku do populacji rzadkich gatunków, o niskim sukcesie rozrodczym. Można tu wspomnieć o takich przykładowych gatunkach „naturalnych”, jak wilk (Jędrzejewski i Bereszyński 2004), orzeł przedni (Stój 2004) czy zimorodek (Kucharski 2004). Duże negatywne znaczenie ma także niefrasobliwe puszczanie psów luzem w lesie.

Efektom turystycznego użytkowania lasów może być również nieświadome (lub świadome) wprowadzanie obcych dla danego zbiorowiska gatunków roślin. Jest to szczególnie niebezpieczne w sytuacji, gdy dany gatunek charakteryzuje się dużą ekspansywnością, jak np. niecierpek drobny czy rdestowiec ostrokończysty lub sachaliński. Przykładowym siedliskiem „naturalnym”, wrażliwym na takie zagrożenie, jest żyzna buczyna niżowa (Danielewicz, Pawlaczek 2004).

Schodzenie ze szlaków powoduje mechaniczne niszczenie roślinności runa. Przykładami leśnych siedlisk z obszarów Natura 2000, które mogą ulec degradacji pod wpływem wydeptywania, są zachodniokarpacka jaworzyna ziołoroślowa (Mróz i Perzanowska 2004) oraz łęg czeremchowo-jesionowy (Namura-Ochalska 2004).

Wszystkie wymienione wyżej przejawy negatywnego oddziaływania turystyki na leśną przyrodę (np. obszarów Natura 2000, ale też jakichkolwiek innych lasów) wpływają ogólnie na zakłócanie procesów ekologicznych, co odnosi szczególnie zły efekt na obszarach ochrony ścisłej, powołanych właśnie dla ochrony przebiegu tych procesów.

Z negatywnych aspektów ruchu turystycznego należy także wymienić niszczenie infrastruktury turystycznej oraz zaprószenie ognia.

Ograniczenia prawne

Rozwój ruchu turystycznego w lasach oraz związanej z nim infrastruktury może podlegać pewnym ograniczeniom. Są one związane przede wszystkim z obecnością obszarowych form ochrony przyrody – nie tylko obszarów Natura 2000, ale także usytuowanych w ich granicach parków narodowych, rezerwatów przyrody, parków krajobrazowych, obszarów chronionego krajobrazu, zespołów przyrodniczo-krajobrazowych czy użytków ekologicznych. Szczegóły – w zależności od

formy ochrony przyrody – określone są w Ustawie o ochronie przyrody (2004). Na terenach LP kwestie udostępnienia lasów reguluje Ustawa o lasach (1991).

W stosunku do obszarów Natura 2000 ustawa przewiduje ograniczenia w działalności turystycznej w przypadku jej znacząco negatywnego oddziaływania na siedliska przyrodnicze, siedliska gatunków i same gatunki, dla których obszar ustanowiono, a dodatkowo na tzw. integralność obszaru i jego powiązania z innymi komponentami sieci (Ustawa... 2004 – art. 33, odstępowania – art. 34). W przypadku podejrzenia znaczącego oddziaływania istnieje potrzeba sporządzania ocen oddziaływania na środowisko. Jeżeli takie oddziaływanie nie jest stwierdzone, wówczas nie ma ograniczeń w rozwoju turystyki. Jest to zgodne z zapisami zawartymi w prawodawstwie unijnym – Dyrektywie Siedliskowej i Dyrektywie Ptasiej (Liro i Dyduch-Falniowska 1999). Jedyny wyjątek to sytuacja, gdy obszar Natura 2000 pokrywa się z obszarem parku narodowego lub rezerwatu przyrody – wówczas obowiązują restrykcje właściwe tym dwóm formom ochrony. Są to np. zakaz budowy i rozbudowy obiektów budowlanych, ruchu turystycznego poza szlakami, a poza miejscami wyznaczonymi – także biwakowania i palenia ognisk (Ustawa... 2004 – art. 15). Pozostałe wymienione krajowe formy ochrony przyrody nie wnoszą większych zastrzeżeń do przejawów ruchu turystycznego i rekreacyjnego – poza użytkami ekologicznymi, w których nie należy pozyskiwać tych gatunków, dla których ochrony dany użytek powstał (art. 45.1.10).

Lasy, usytuowane na terenach administrowanych przez LP, są udostępnione dla potrzeb ludności poza kilkoma wyjątkami: upraw leśnych do 4 m wysokości, powierzchni doświadczalnych i drzewostanów nasiennych, ostoi zwierząt, źródlisk i potoków oraz obszarów zagrożonych erozją (Ustawa... 1991 – art. 26.2). Mogą być też wprowadzone czasowe zakazy wstępu – w przypadku prowadzenia prac leśnych, dużego zagrożenia pożarowego oraz uszkodzenia drzewostanu lub runa (art. 26.3). Określone są też elementarne zasady zachowania, jak np. zakaz zaśmiecania, płoszenia zwierząt, uszkadzania roślin, biwakowania i palenia ognisk poza dozwolonymi miejscami, puszczania psów luzem, hałasowania (art. 30.1). Obecność obszaru Natura 2000 może wnieść dodatkowe ograniczenia dla ruchu turystycznego, jeśli – jak wspomniano wyżej – wpłynąby negatywnie na przedmiot ochrony, integralność obszaru i jego powiązania z innymi obiektami sieci.

Szczegóły dotyczące ograniczeń w turystycznym użytkowaniu lasów na obszarach Natura 2000 będą zawarte w planach ochrony obszarów Natura 2000 (Ustawa... 2004 – art. 29.8.3.b, 29.9.6.c), powinny być także odniesienia do nich w planach zadań ochronnych.

Rozwiązania konfliktów na linii ochrona przyrody – turystyka

Aby ograniczać konflikty na styku ochrony przyrody i turystyki, wdrożono lub zaproponowano dotąd wiele różnych rozwiązań, zarówno „ideowych”, jak i technicznych, godnych polecenia szczególnie na obszarach chronionych (np. Ptaszycka-Jackowska i Baranowska-Janota 1996, Pieńkos red. 2000, Partyka red. 2002, Kapuściński 2003, Symonides 2003, Denisiuk 2003, Bistula-Prószyński 2003, Pieńkos red. 2004).

Rozwiązaniem natury „ideowej” jest propagowanie bezpieczniejszego dla przyrody modelu ekoturystyki (m.in. Baranowska-Janota 1995, Sustainable... 2001, Kapuściński 2002, Tworek i Cierlik 2003, Stepaniuk 2003, Kasprzak 2005, Symonides 2008). Jest to świadoma i aktywna turystyka, oparta na bliskim kontakcie z naturą, zwracająca szczególną uwagę na zachowanie walorów przyrodniczych i odpowiedzialne z nich korzystanie. Rozwój ekoturystyki jest silnie powiązany z jednoczesną edukacją ekologiczną społeczeństwa. W terenie mogą temu służyć ścieżki edukacyjne, tablice i dodatkowe materiały informacyjne, opisujące najważniejsze i najciekawsze obiekty i zjawiska przyrodnicze danego obszaru Natura 2000. Tablice powinny mieć pozytywne przesłanie, gdyż listy wyłącznie zakazów są negatywnie odbierane przez turystów.

Dodatkowym wsparciem dla rozwiązań natury „ideowej” są rozwiązania techniczne. Należy w pierwszej kolejności udostępniać te obiekty lub ich fragmenty, które charakteryzują się stosunkowo dużą odpornością na presję związaną z ruchem turystycznym. Następnie można próbować ograniczać negatywne wpływy penetracji turystów poprzez kanalizowanie ruchu. Służy temu tworzenie m.in. oznakowanych i zabezpieczonych szlaków, punktów widokowych, miejsc wypoczynku oraz parkingów przy początkach szlaków. Na obszarach Natura 2000 można wykorzystać już istniejące obiekty. W przypadku parków narodowych jest to 30 schronisk, 17 domów wczasowych, 45 kempingów i biwaków, 222 schrony przeciwdeszczowe, 38 km nartostrad, 10 kolejek linowych, 13 wyciągów, 129 ścieżek dydaktycznych i ok. 3200 km szlaków turystycznych (Ochrona Środowiska 2008). W przypadku LP, których 1/3 powierzchni jest w programie Natura 2000, do dyspozycji turystów jest 22728 km szlaków pieszych, 20591 km szlaków rowerowych, 2798 km szlaków konnych, 307 leśnych pól biwakowych, 620 miejsc biwakowania, 1107 parkingów śródleśnych, 2760 miejsc postoju pojazdów, 216 obozowisk, 186 wiat w szkółkach, 92 obiekty sportowe, 833 ścieżki dydaktyczne, 1498 punktów edukacyjnych oraz 645 innych obiektów (Lasy Państwowe... 2008). Zapewne część dotychczasowej infrastruktury będzie wymagała modyfikacji, unowocześnienia, będzie potrzebna także nowa. Takie inwestycje mogą być dotowane przez Unię Europejską (Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko), gdzie instytucją pośredniczącą jest Centrum Koordynacji Projektów Środowiskowych (www.ckps.pl). Należy przy tym zawsze pamiętać o odpowiedniej liczbie regularnie opróżnianych koszy na śmieci. Warto także zadbać o odpowiednią infrastrukturę i atrakcje dla turystów na przedpolu chronionych obiektów, gdyż może to je odciążać z części ruchu turystycznego.

Kolejne rozwiązania łagodzące negatywny wpływ obecności turystów na środowisko lasów na obszarach Natura 2000 to określanie stref użytkowania turystycznego, chłonności turystycznej poszczególnych siedlisk przyrodniczych/fragmentów obszaru oraz dopuszczalnych rodzajów turystyki. W uzasadnionych przypadkach można dopuścić wymóg zwiedzania danego obiektu wyłącznie w towarzystwie przewodnika, limitowanie liczby odwiedzających osób do grup o określonej wielkości, a nawet czasowe wyłączenie wrażliwych obszarów ze zwiedzania (np. podczas okresu rozrodczego zagrożonych gatunków zwierząt lub okresu kwitnienia rzadkich gatunków roślin). Może się to jednak wiązać z brakiem zrozumienia ze strony przeciętnego turysty, natomiast nie powinno stanowić problemu w przypadku ekoturysty, który ma świadomość wyższości ochrony przyrody nad jej użytkowaniem.

Aby móc właściwie ocenić wpływ turystów na stan zachowania chronionych siedlisk przyrodniczych, gatunków roślin i zwierząt oraz integralność i spójność obszarów Natura 2000, można prowadzić monitoring nasilenia ruchu turystycznego i zmian przyrodniczo-środowiskowych wynikających z turystyki. Jego wyniki mogłyby wówczas być podstawą do podejmowania decyzji o ograniczeniach (lub cofaniu istniejących ograniczeń) w turystycznym i rekreacyjnym udostępnieniu danego terenu.

Istnieje także potrzeba egzekwowania przepisów dotyczących ruchu turystycznego na danym obszarze Natura 2000. Zapewne efektywność takich działań będzie zróżnicowana, gdyż na sieć Natura 2000 składają się obszary o różnym charakterze. Mogą to być zatem lasy w parkach narodowych i parkach krajobrazowych, które mają powołaną służbę parku, kontrolującą m.in. jakość korzystania przez turystów z walorów przyrody. Straż parku narodowego ma m.in. prawo legitymowania osób i ich zatrzymywania w przypadku podejrzenia złamania przepisów (Ustawa... 2004 – art. 108.5.1 i 108.5.3). Pracownicy parków krajobrazowych mają prawo do informowania napotkanych turystów o przepisach o ochronie przyrody, ich legitymowania w przypadku naruszenia tych przepisów i do wnioskowania o podejmowanie działań mających na celu eliminowa-

nie lub ograniczanie stwierdzonych zagrożeń dla przyrody parku (art. 107.2.2, 107.2.5 i 107.4). W LP (mogą się pokrywać powierzchniowo z parkami krajobrazowymi) funkcjonuje Straż Leśna, która jest uprawniona do zwalczania przestępstw i wykroczeń w zakresie ochrony przyrody (Ustawa... 1991 – art. 45.1.3). Natomiast na obszarach leśnych Natura 2000 poza wymienionymi jednostkami zarządzającymi, może być problem z efektywnym egzekwowaniem przepisów dotyczących turystycznego użytkowania tych obszarów. Dlatego takie duże znaczenie ma odpowiednia edukacja ekologiczna społeczeństwa, uwrażliwiająca na potrzeby ochrony przyrody i kształtująca postawę szacunku dla jej zasobów. Niewątpliwie czynnikiem, który może pozwolić na uniknięcie przypadkowych „nadużyć” w postaci np. zbierania grzybów na terenie chronionym, na którym ograniczono taką możliwość, jest dokładne i czytelne oznaczenie granic takiego obiektu.

Podsumowanie

Sieć Natura 2000 dopiero rozpoczyna swoje funkcjonowanie w Polsce, zatem wiele problemów nie jest jeszcze do końca rozwiązanych. Nie są jeszcze „oficjalnie” ustalone zasady turystycznego udostępnienia poszczególnych obszarów, jako że nie ma regulujących to zagadnienie planów zarządzania tymi obszarami. Zgodnie z założeniami zawartymi w Dyrektywach Siedliskowej i Ptasięj (powołujących sieć Natura 2000), preferowanym modelem turystyki powinna być turystyka zrównoważona, a zatem taka, która nie będzie negatywnie wpływała na chronione obszary. Jest to o tyle ważne zagadnienie, że ta gałąź aktywności społeczeństwa oraz jednocześnie działalności gospodarczej będzie – w założeniach – odgrywała ważną rolę w funkcjonowaniu i utrzymaniu lokalnych społeczności. Dlatego należy odpowiednio zadbać o wartości przyrodnicze obszarów Natura 2000, jako decydujące jednocześnie o ich turystycznej atrakcyjności. Przedstawione rozwiązania techniczne, które mogą ułatwić ograniczenie negatywnej presji turystów na lasy obszarów Natura 2000, muszą być jednocześnie uzupełniane o właściwe wychowanie społeczeństwa, aby świadomie i odpowiedzialnie umiało korzystać z walorów przyrody. Jest to zadanie dla formalnej i nieformalnej edukacji ekologicznej (przyrodniczej) oraz środków masowego przekazu.

Literatura

- Baranowska-Janota M. 1995. Ku ekoturystyce w polskich parkach narodowych. *Parki Narodowe i Rezerwaty Przyrody* 14.4: 119-128.
- Biszuła-Prószyński G. 2003. Turystyka w rezerwach miasta stołecznego Warszawy – zagrożenia, sposoby eliminacji niekontrolowanego ruchu turystycznego, konflikty społeczne. W: *Jaka turystyka w rezerwach przyrody. Materiały z V Krajowej Konferencji „Ochrona przyrody a turystyka”*. Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, 63-72.
- Danielewicz W., Pawlacyk P. 2004a. Żyzne buczyny niżowe. W: J. Herbich (red.). *Lasy i bory. Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000 – podręcznik metodyczny*. Wyd. Ministerstwo Środowiska, Warszawa, t. 5, 50-57.
- Deniśkiuk Z. (red.) 1993. Program rezerwatowej ochrony przyrody i krajobrazu polskich Karpat na tle aktualnej sieci obszarów chronionych. *Studia Naturae* nr 39.
- Deniśkiuk Z. 2003. Ochrona przyrody a udostępnianie obszarów chronionych do zwiedzania – problemy i metody ich rozwiązywania. W: *Jaka turystyka w rezerwach przyrody. Materiały z V Krajowej Konferencji „Ochrona przyrody a turystyka”*. Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, 17-32.
- Jędrzejewski W., Bereszyński A. 2004. Wilk *Canis lupus*. W: P. Adamski, R. Bartel, A. Bereszyński, A. Kepel, Z. Witkowski (red.). *Gatunki zwierząt (z wyjątkiem ptaków). Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000 – podręcznik metodyczny*. Wyd. Ministerstwo Środowiska, Warszawa, t. 6, 386-394.
- Kapuściński R. 2002. Turystyka w parkach narodowych – możliwości i ograniczenia. W: J. Partyka (red.). *Użytkowanie turystyczne parków narodowych. Ruch turystyczny – zagospodarowanie – konflikty – zagrożenia*. Wyd. Ojcowski Park Narodowy, Ojców, 677-683.

- Kapuściński R. 2003. Za i przeciw turystyce w rezerwach. W: Jaka turystyka w rezerwach przyrody. Materiały z V Krajowej Konferencji „Ochrona przyrody a turystyka”. Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, 33-37.
- Kasprzak K. 2005. Turystyka na obszarach chronionych. *Problemy Ekologii* 9.3: 143-145.
- Kucharczyk M. 2004. Obuwik pospolity *Cypripedium calceolus*. W: B. Sudnik-Wojciechowska, H. Werblan-Jakubiec (red.). *Gatunki roślin. Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000 – podręcznik metodyczny*. Wyd. Ministerstwo Środowiska, Warszawa, t. 9, 107-111.
- Kucharski R. 2004. Zimorodek *Alcedo atthis*. W: M. Gromadzki (red.). *Ptaki cz. 2. Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000 – podręcznik metodyczny*. Wyd. Ministerstwo Środowiska, Warszawa, t. 8, 245-249.
- Lasy Państwowe w liczbach. 2008. Wyd. Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa, 23, 25.
- Leśnictwo 2008. Wyd. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, 35.
- Liro A., Dyduch-Falniowska A. 1999. *Natura 2000. Europejska Sieć Ekologiczna*. Wyd. Ministerstwo Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa, Warszawa, 22-93.
- Mról W., Perzanowska J. 2004. Zachodniokarpacka jaworzyna ziołoroślowa. W: J. Herbich (red.). *Lasy i bory. Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000 – podręcznik metodyczny*. Wyd. Ministerstwo Środowiska, Warszawa, t. 5, 78-81.
- Namura-Ochalska A. 2004. Łęg czeremchowo-jesionowy *Pruno-Fraxinetum*. W: J. Herbich (red.). *Siedliska morskie i przybrzeżne, nadmorskie i śródlądowe solniska i wydmy. Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000 – podręcznik metodyczny*. Wyd. Min. Środowiska, Warszawa, t. 1, 165-167.
- Ochrona Środowiska (Rocznik Statystyczny). 2008. Wyd. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, 290.
- Partyka J. (red.) 2002. *Użytkowanie turystyczne parków narodowych. Ruch turystyczny – zagospodarowanie – konflikty – zagrożenia*. Wyd. Ojcowski Park Narodowy, Ojców.
- Pieńkos K. (red.) 2000. *Problemy turystyki i rekreacji w lasach Polski*. Krajowa Konferencja Naukowa. Wyd. PTL i AWF, Warszawa.
- Pieńkos K. (red.) 2004. *Problemy zrównoważonego rozwoju turystyki, rekreacji i sportu w lasach*. Wyd. Akademia Wychowania Fizycznego, Warszawa.
- Ptaszycka-Jackowska D., Baranowska-Janota M. 1996. *Przyrodnicze obszary chronione: możliwości użytkowania*. Wyd. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Kraków.
- Sieć Natura 2000. 10 pytań – 10 odpowiedzi. 2004. Wyd. Ministerstwo Środowiska, Warszawa.
- Stepaniuk M. 2003. *Natura 2000 a turystyka*. W: A. Antczak, M. Buszko-Briggs, M. Wronka (red.) *Natura 2000 w lasach Polski – skrypt dla każdego*. Wyd. Ministerstwo Środowiska, Warszawa, 210-216.
- Stój M. 2004. Orzeł przedni *Aquila chrysaetos*. W: M. Gromadzki (red.) *Ptaki cz. 1. Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000 – podręcznik metodyczny*. Wyd. Ministerstwo Środowiska, Warszawa, t. 7, 249-252.
- Sustainable tourism and Natura 2000. Guidelines, initiatives and good practices in Europe. 2001. European Commission, Luxembourg
(http://ec.europa.eu/environment/nature/info/pubs/docs/nat2000/sust_tourism.pdf)
- Symonides E. 2003. *Turystyka w rezerwach przyrody – refleksje Głównego Konserwatora Przyrody*. [W:] *Jaka turystyka w rezerwach przyrody. Materiały z V Krajowej Konferencji „Ochrona przyrody a turystyka”*. Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, 13-16.
- Symonides E. 2008. *Ochrona przyrody*. Wyd. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 662-668.
- Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach. Dz. U. Nr 1991.101.444 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody. Dz. U. Nr 2004.92.880 z późn. zm.
- Tworek S., Cierlik G. 2003. *Turystyka na obszarach Natura 2000*. W: M. Makomaska-Juchiewicz i S. Tworek (red.) *Ekologiczna Sieć Natura 2000. Problem czy szansa*. Wyd. Instytut Ochrony Przyrody PAN, Kraków, 163-168.
- www.ckps.pl – strona internetowa Centrum Koordynacji Projektów Środowiskowych

Ewa Referowska-Chodak

Katedra Ochrony Lasu i Ekologii SGGW
echodak@wl.sggw.pl